

SLOBODAN ILIĆ
(Sarajevo)

HAMZEVIJSKA I HURUFIJSKA JERES U BOSNI KAO REAKCIJA NA POLITIČKU KRIZU OSMANSKE IMPERIJE U DRUGOJ POLOVINI 16. VIJEKA

Svojevrsno opšte mjesto u svakom prikazu duhovnog života jugoslovenskih zemalja u vrijeme osmanske dominacije je Bosna kao tvrdo uporište islamske ortodoksije gdje se nije rado gledalo na bitnije otklone od zvanične sunitске dogme. Bosna je Osmanskom Carstvu dala i nekoliko imena iz vrhova sunitске hanefijske teološke misli, prije svih Hasana Kafi Prušćaka.

Ako govorimo o mističkom aspektu religiozne duhovnosti, obično se kaže da derviška bratstva šiitske orijentacije, kao rifajsko ili beктаšijsko, nikada u Bosni nisu uspjela da izbore legitimnost i da se održe. To može biti apsolutno tačno kada su u pitanju rifajje. Bekтаšije, međutim, možda i nisu bili omiljeni od strane ortodoksne uleme, ali je njihovo djelovanje, u najmanju ruku, tolerisano. Popunjavajući svojom varijantom pučkog tasavvufa slobodan prostor između vjere i supersticije, tvoreći svojevrsan melanž islamske heterodoksije i neislamske tradicije, savršeno su se uklapali u postojeći religijski sistem čineći ga kompaktnim i nepropusnim.

Sudeći po surovosti kojom se osmanska vlast obračunala sa njegovim pripadnicima, izgleda da je za isti sistem mnogo veću opasnost predstavljala pojava jednog heterodoksnog vjerskog pokreta koji se u Bosni krajem 16. vijeka ekspanirao kroz učenja hamzevijskog i hurufijskog bratstva.

Čini se da je istorija ova dva učenja više nego ijednog drugog ispisana krvlju sopstvenih protagonista. Hamzevijsko bratstvo, koje se tako počinje zvati tek od pogubljenja šejha Hamze Balija 1573, u stvari je bajramijski ogranak melamijskog derviškog reda. Slijed pokolja i progona bajramija ne počinje Hamzinom smrću. Godine 1527. kao jeretik je pogubljen bajramijski šejh, koji je smatran melamijskim kutbom, Ismail Ma'šuki zvai Oglan Šejh zajedno sa dvanaest svojih murida. Šejh Husamuddin Ankarevi, čiji je halifa bio Hamza Bošnjak, umro je 1557. zatočen u ankarskoj tvrđavi.

Hurufije su bili još zlosretnije sudbine. Fazlullah Astarabadi, osnivač sekte, 1393. osuđen je kao lažni prorok, nemilosrdno mučen i pogubljen. Ahmed Lor, jedan od njegovih halifa, završio je slično 1427. U Tebrizu, za vladavine Karakojunlu Džihanšaha (umro 1467.) ubijeno je oko 500 hurufija među kojima i Fazlullahova kćerka. U skladu sa uobičajenim postupkom prema jereticima, ti-

jela su im spaljena. Jedan od Fazlullahovih halifa bio je i azerbejdžanski pjesnik Imaduddin Nesimi koji je zbog svojih hurufijskih uvjerenja živ odran u Halepu 1417. godine. Vjerovatno najveći pokolj hurufija izvršen je u Jedrenu za Fatihove vladavine kada ih je preko 2000 spaljeno.

Iz zvaničnih sudskih dokumenata, pisanih svjedočanstava domaćih i zapadnih savremenika, rukopisa sa tekstovima koje su pisali sljedbenici i protivnici, saznajemo o prisustvu, ako ne i koordiniranom djelovanju ova dva bratstva u Bosni na izmaku 16. vijeka. O hamzevijama se kod nas dosta pisalo, o hurufijama skoro nikako. Tekstovi ovih drugih obično su pripisivani hamzevijama ili bektašijama.

Manje-više svi koji su se njima bavili slažu se da je centar djelovanja hamzevija bio zbornički sandžak, preciznije, Gornja Tuzla, Manja neslaganja postoje oko tačne godine smrti Hamze i mjesta gdje je sahranjen. Dio istraživača se nekritički poveo za Bašagićem pa su poistovijetili šejh Balija, kojem je, čini se, Hamza bio samo nadimak, sa Hamzom Orlovićem, koji je, znatno ranije, uvakufio jednu tekiju u obližnjem selu Orlovići.

Vrlo značajno savremeno svjedočanstvo o hamzevijskoj i hurufijskoj jeresi je jedna poslanica s kraja 16. vijeka čiji se autor obara na "mulhide" i "zindike" koji su se pojavili u Bosni i koji prijete da preuzmu vlast.¹ Tu se govori prije svega o hamzevijama, ali se na više mjesta uz njih spominju i hurufije: "U ovo vrijeme pojaviše se hurufije, mulhidi, bezvjerci, hamzevije i zindici i proširše se u svijetu... Da nije bilo uleme hurufije i hamzevije bi za nekoliko dana cijeli ovaj svijet preokrenuli i uvukli u svoje mezhebe... Zbog toga je islamska ulema izdala fetvu i odlučila da se takvi raskolnici mogu pogubiti... Neuke mase ne poznaju hurufije i hamzevije... I tako će korak po korak primati vjerovanje hurufija. A hurufije će tada iskoristiti priliku i naći podesan put i načina da javno istaknu i objave i svoj raskolnički mezheb i svoje redovničke knjige, a to su Džavidani kebir i Džavidani sagir. I hamzevije će istodobno, a možda i ranije kad ih bude stotinu hiljada, javno istupiti, pa ko ne bude htio ući u taj red, izvršit će nad njima opći pokolj, a imetke im i životne namirnice opljačkati i popaliti..."

Vidimo da se u tekstu spominju hamzevije i hurufije kao dva zasebna, ali, barem u očima autora, vrlo srodna bratstva. Spominje se i ključna hurufijska obredna knjiga, Fazlullahova "Džavidan-name", a u nastavku teksta njegov autor sa zlradošću aludira na jedrensku tragediju.

Hamzevije i hurufije ne spominju jedne uz druge samo njihovi neprijatelji. O njihovoj povezanosti svjedoči i činjenica da hurufijske i hamzevijske tekstove nalazimo u istim rukopisima. Tako se u rukopisu Suleymaniye ktp. Halet Ef. 800 sa početka 17. vijeka, koji sadrži bajramijske risale i poeziju, nala-

1. I. Mehinagić, "Četiri neobjavljena izvora o hamzevijama iz srednje XVI vijeka", *POF* 18-19, Sarajevo, 1973, str. 221-224

zi i jedna kasida Vahdetija, bosanskog hurufije. Takođe, u rukopisu broj 3049 Gazi Husrev-begove biblioteke, koji možemo smatrati svojevrsnom antologijom hurufijske poezije, uz stihove hurufijskih pjesnika Aršija, Nesimija, Muhitija, Misalija, Ishaka i pomenutog Vahdetija, nalazi se gotovo kompletan divan bosanskog hamzevije Lamekanija uz jedno njegovo pismo nepoznatom muridu. S obzirom da pomenuti naši pjesnici nisu bili odviše poznati i da na njihove stihove ne nailazimo često, slučajnost je gotovo isključena.

Čini se da su hurufijske ideje ostavile traga i u Lamekanijevoj poeziji. Jedan njegov gazel koji, doduše, dosta odstupa od ostatka njegovog divana, otvoreno zastupa hurufijsko učenje o univerzumu koji je emanirao iz riječi i slovi-ma kao tvoračkom elementu svega bivstvujućeg.

Sve što jeste napravilo je put iz tačke Jedinstva u slovo.

Iz slova je dospjelo u svijet Mnoštva, u riječi i govor.

Svijet Mnoštva čine govor i riječi, slova čine četiri elementa

Znaj da je čista duša postala iz te tačke u kojoj je sve jedno

Okani se Mnoštva riječi, okreni se i uputi slovu.

Ostavi i slovo i dušom se uputi ka toj tački ...²

Još nešto čvrsto spaja hurufije i hamzevije-ortodoksna ulema kao zajednčki neprijatelj koga treba raskrinkati. Učenjaci su neznalice, a ukoliko neko znanje i posjeduju, po njemu ne postupaju.

"... jer te zablūdele i zablūdujuće grupe ljudi smatrahu svojim najvećim neprijateljima učenjački stalež i njegov najvećma mrzili i prezirali... Svaki čovjek mrzi i gaji neprijateljstvo na one koji ga osuđuju zbog njegovih zlih postupaka i razvratnih djela... To je bio razlog da su ove raskolničke i pokvarenjačke grupe mrzile i prezirale ulemu ..."³

A hurufija Vahdeti veli:

Oni koji sebe zovu ulemom glupaci su.

To je grupa koja se podigla sa nitkovima ovog vremena.

Kako da čovjek raspravlja o stvarima koje ne poznaje,

Posebno ako je kratke pameti i moći rasuđivanja.⁴

Šta je to što je pravovjernu Bosnu na izmaku 16. vijeka učinilo centrom ovih jeresi? Pojava hurufija i bajramija u vremenu i na prostoru prilično udaljenim od vremena i prostora njihove pune aktivnosti⁵ upućuje nas da dio uz-

2. Istanbul, Suleymaniye ktp. Halet Ef. 800, f. 139 a, b

3. I. Mehinagić, "Četiri neobjavljena ..." str. 223

4. Istanbul, Suleymaniye ktp. Selim Aga, Haşim Paşa 85/2 f. 30 a

5. Po podacima koje daje Abdulbaki Golpinarli hurufijski centri bili su Aleksandrija, Akcahisar, Istanbul i Argirokastro u Albaniji. Vidi: *Hurufilik Metinleri Katalogu*, Ankara 1973, str. 31

roka za njihovo bosansko uskrsnuće potražimo baš u istorijskim i društvenim okolnostima. Dakle, zašto baš tada i zašto baš ovdje?

Vrijeme o kojem govorimo za Osmanlije je po mnogo čemu prelomno. Nakon perioda uspona, koji se obično naziva klasičnim ili "zlatnim" dobom i koji svoj zenit dostiže za vladavine Sulejmana I (1520-1566), osmanska država se polovinom 16. vijeka po prvi put suočava sa krizom nakon koje se više nikada neće oporaviti. Osnovni spoljni uzroci krize bili su vojni neuspjesi Osmanlija, prouzrokovani nesposobnošću tradicionalno naoružanih turskih konjanika da se nose sa evropskim ratnicima naoružanim vatrenim oružjem, zastarjelošću flote i padom morala, posebno nakon bitke kod Lepanta 1571. godine.

Rat na više frontova, u Evropi sa Austrijom i Ugarskom, na istoku sa Iranom, na sjeveroistoku sa Rusijom, ekonomski je iscrpljivao zemlju. Produženje rata bez novih osvajanja i ratnog plijena učinilo je da glavni ceh rata plaća seljak koji je dodatno bio opterećen samovoljom i osionošću lokalnih feudalaca, njihovom sklonošću korupciji pa i otvorenoj pljački. Sve veći problem postaje i hajdučija.

U isto vrijeme, dolazi do razaranja timarskog sistema na kojem je počivala i ekonomska i vojna moć države. Savremeni posmatrači unutrašnje uzroke krize definišu poremećajem u odnosima između dvije osnovne društvene klase-klase askera i klase seljaka, jedinih proizvođača. Sve je češća pojava pretvaranja timhara u privatno vlasništvo, a sve više raje napušta zemlju i pokušava se ubaciti u vojsku. Povećanjem broja vojnika bez lena smanjuje se proizvodni dio stanovništva, a povećava broj uživalaca seljačkog proizvoda. Država prazninu nastalu nedostatkom plijena nastoji popuniti povećanim porezima koje seljak sve teže plaća.

Prirodno da su se u Bosni kao perifernom dijelu Carstva, najbližem granici darul-harba, najjače osjetile posljedice vojnih poraza, a kao najudaljenijem od centralne vlasti najbolnije manifestovali ekonomski aspekti krize, lokalni upravljači su skloniji neposlušnosti, a seljaštvo izloženi je pljački i bezakonju. Takvo stanje je stvorilo u obeznađenim seljačkim dušama izuzetno plodno tlo za svako učenje koje bi kao cilj proklamovalo makar minimum ideala socijalne pravde. I hamzevije i hurufije su isticali jednakost po rođenju i smatrali manuelni rad jedinim pravičnim izvorom zarade. Pripadnici oba reda isticali su potrebu ovladavanja nekim zanatom i čini se da su u gradovima uporište našli i među zanatlijama, članovima esnafa. Prezirali su kako profesionalno sveštenstvo tako i sufije-prosjake. Gadeći se bogataša, preporučivali su život bez velikih potreba. Više izvora tvrdi da je Hamza Bali uzimao samo hranu koja se baca seoskim psima i mačkama, što upućuje koliko na melametijsku tradiciju koja insistira na unižavanju sopstvenog "ja" i izazivanju opšteg zgražavanja, toliko i na prihvatanje siromaštva kao svojevrsnog ideala.

Islam nikada, ni u svojim počecima, nije bio religija siromašnih, čak bi se moglo reći da su njegovi prvi protagonisti pripadali gornjim slojevima, pa i

aristokratiji preislamske arabijske zajednice. Međutim, siromaštvo i zadovoljstvo malim od samih početaka isticano je kao vrlina. Islamska tradicija sklonost asketizmu pripisuje posebno halifi Omeru, a samom profetu pripisuje riječi "Al-faqr fahri" tj. "Siromaštvo je moj ponos". Na to se, kao reakcija na sekularizaciju islama i raskošan život omajadske društvene elite, nadovezuje i asketizam prvih sufija. Čini se da je, nakon raskola, posebno šiitska šizma bila utočište za bijedne i ponižene, za sve čije je prirodno pravo uskraćeno i koji su u tragediji Muhamedovih potomaka prepoznavali vlastitu. Razočarani propašću ideala jednakosti i spoznajom da muslimanskim svijetom više ne vladaju najpobožniji već najmoćniji, azil su tražili i nalazili u misticizmu i kultu siromaštva. Daleki plod tog prvog razočarenja su i bosanski jeretici.

Ukoliko korijene hurufijskih učenja možemo tražiti u ilmül-džefru, kabali, novoplatoničkoj ili čak pitagorejskoj mistici broja, hamzevijskih u učenju materinske melamijske kongregacije, tu ćemo uzalud tražiti onu privlačnu snagu koja je nakon surovih uništenja i nastojanja vlasti da joj zatre trag, ovim jerećkim učenjem uvijek nalazila nove fanatične sljedbenike spremne na žrtvovanje, u raznim vremenima i uvijek u drugim dijelovima islamskog svijeta. Čini se da je upravo živo sjećanje na sopstvene mučenike predstavljalo žar kojim je podgrijavao fanatični zanos Fazlullahovih i Hamzinih sljedbenika. Makar se, za razliku od hrišćanstva, kult nevine žrtve i ne nalazio u samim temeljima islamske vjere, on je, vremenom, nerazdvojivo srastao uz islamsku heterodoksiju stvorivši od kerbelskog martirija svojevrstan šiitski pandan hrišćanskoj Golgoti. U tom smislu više je nego ilustrativan jedan Vahdetijev terdži-bend u kojem mučeništvu šiitskih imama pridružuje i Fazlullahovo.⁶

U posljednje vrijeme od strane pojedinih naših naučnika iznova je aktualizovana hipoteza o autohtonosti bosanskog hamzevizma uz nastojanja da se njegovi korijeni nađu u bogumilskoj tradiciji srednjovjekovne Bosne.⁷ Hipotezi se ne može osporiti atraktivnost, ali nam opreznost nalaže da ipak sačekamo kakve-takve argumente prije nego što stanemo iza nje. Imajući uvida u objavljene hamzevijske tekstove, uglavnom mističke traktate Abdullaha Bosnevija, najprominentnijeg stvaraoca među Hamzinim sljedbenicima, ne nalazimo apsolutno ništa što bi ih bitno izdvajalo iz korpusa bajramijskih učenja.

Drugo, po našem mišljenju mnogo značajnije saznanje je da se u tim tekstovima ne nalazi ništa što bi bilo povod za tako surovu odmazdu predstavnika vlasti i uleme. Ukoliko se za hurufijska stradanja razlog mogao naći i u samom učenju, bila je dovoljna sama činjenica da Fazlullah privsjaja Muhamedovu titulu "pečata Vjerovjesnika", oni koji su u hamzevijskim teološkim traktatima tražili razlog za njihovu zlosretnu sudbinu očito su bili na krivom tragu. Ako apstrahiramo optužbe za konzumiranje alkohola i svinjskog mesa, homoseksu-

6. Istanbul, Istanbul Universitesi ktp. T 801

7. S. Hadžialić, "Manihejska prošlost srednjovjekovne Bosne", *Islamska misao*, XII, br. 143, str. 13.

alnost i promiskuitet kao uobičajene optužbe kojima se služila ulema kada je trebalo kompromitovati jeretike, ne nalazimo ništa što bi opravdalo takvu okrutnost. Tvrdnje o isticanju Isusove superiornosti nad Muhamedom na čemu posebno insistiraju, zapadni savremenici su vjerovatno dijelom rezultat sopstvene želje, a moguće i zamjena sa učenjem pedesetak godina ranije pogubljenog Mulla Kabiza.

Čini se da je Džemal Čehajić bio prvi koji je ispravno zaključio da su "motivi likvidacije pokreta bili više političke, a mnogo manje doktrinarne prirode, mada se u sudskim procesima i progonima, u stilu srednjeg vijeka, naglašvalo to religijsko, naime hereza".⁸ Formirajući svoju paralelnu ulemu, pa čak i paralelan državni aparat, imenujući svog sultana, vezira, kadiju, defterdara, odbijajući, dakle, da se uklope u postojeći državni i religijski sistem u kojem je i institucionalizovani sufizam imao svoju ulogu, hamzevije su zapečatili svoju sudbinu.

HAMZEVIJSKA I HURUFIJSKA JERES U BOSNI KAO REAKCIJA NA POLITIČKU KRIZU OSMANSKE IMPERIJE U DRUGOJ POLOVINI 16. VIJEKA

Re z i m e

Bosna je krajem 16. vijeka postala centar dva heretička učenja, hamzevijskog i hurufijskog. Osmanske vlasti su u njihovom postojanju vidjele veliku opasnost, pa su pripadnici ovih sekti bili izloženi nemilosrdnim progonima.

Autor rada sa gornjim naslovom pokušava da uzroke pojave ova dva učenja relativno daleko od vremena i prostora njihove pune aktivnosti pronađe u društvenim i političkim okolnostima u Bosni tog vremena, da ukaže na njihovo porijeklo kao i neutemeljenost romantičnih teorija o bosanskoj provenijenciji hamzevijskog učenja.

8. Dž. Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovensim zemljama*, Sarajevo, 1986, str. 205.

HERESY OF HAMZEVI AND HURUFI ORDERS IN BOSNIA AS A REACTION ON
THE POLITICAL CRISIS OF OTTOMAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE
16th CENTURY

S u m m a r y

At the end of the 16th century Bosnia became the center of two heretic doctrines: Hamzevi's and Hurufi's. The members of these orders were persecuted by the Ottoman government because they had endangered the strength of the Empire.

The author of the paper with the above mentioned title, tried to find the reasons for the appearance of these doctrines, relatively far from time and place of their full activity, in social and political circumstances in Bosnia during that period, and to point out their origine, as well as the fact that the romantic theories concerning Bosnian origine of Hamzevi's doctrine had been baseless.